

अथर्ववेदीय शांती आणि शांतिकल्प

Dr. Amabarish Khare

Assistant Professor of Sanskrit

Faculty, Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune-30

प्रस्तावना

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद या चार वेदांना परंपरेमध्ये वेदत्रयी आणि अथर्ववेद अशा दोन गटांत विभागलेले दिसते. ऋच्, यजुष् आणि सामन् या तीन प्रकारचे मंत्र असलेले वेद म्हणून क्रमशः ऋग्वेद, यजुर्वेद आणि सामवेद ही नावे पहिल्या तीन वेदांना प्राप्त झाली आहेत. त्याउलट अथर्ववेद या नावातून मात्र तो वेद अथर्वन् ऋषींचा आहे, एवढेच समजते. ब्लूमफील्ड (१९७५: २) अथर्ववेदाचे वेगळेपण सांगताना म्हणतात, "...the three Vedas with their soma-sacrifices, and the AV. with the house-ceremonies (*gṛhya*), i.e., respectively, the hieratic and the popular religion."

अथर्ववेदाशी संबंधित मानल्या गेलेल्या ब्रह्मा या ऋत्विजाचे महत्त्व कालौघात अथर्वपरंपरेने वाढविले. कौशिकसूत्राच्या नंतर निर्माण झालेल्या वैतानसूत्र, गोपथ ब्राह्मण आणि अथर्ववेद परिशिष्टे यांसारख्या ग्रंथांमध्ये ब्रह्म्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व सांगितल्याचे दिसते. ब्रह्मा नामक ऋत्विजाचा वेद या अर्थाने अथर्ववेदाला ब्रह्मवेद असेही संबोधण्यात येऊ लागले. नेहमीच्या आचार्याव्यतिरिक्त शांतिक, पौष्टिक आणि अभिचार कर्मे करण्यासाठी, तसेच राजाशी संबंधित अन्य विधी करण्यासाठी (राजकर्माणि) अथर्ववेदात पारंगत असलेल्या पुरोहिताची निकड कौटिलीय अर्थशास्त्रातही सांगितली आहे. ?

अथर्वपरिशिष्टांमध्ये तर यापुढे जाऊन असेही सांगितले आहे की अथर्ववेदी गुरू हा सर्व ऋत्विजांमध्ये श्रेष्ठ असतो आणि सम्राटाला त्याचे साम्राज्य चांगल्या पद्धतीने टिकवायचे असेल तर पुरोहित ठेवण्यावाचून गत्यंतर नाही. अथर्ववेदी पुरोहित जे विधी करतात, त्यांमध्ये यातूचे (म्हणजे जादूचे) तत्त्व प्राधान्याने उपस्थित असते.

अथर्वपरंपरेतील शांतिविधी

शांती या संस्कृत पदाची व्युत्पत्ती शम् या चौथ्या गणातील धातूपासून करण्यात येते. वैदिक साहित्यामध्ये येणाऱ्या या धातूच्या रूपांची चर्चा क्षीरसागर (२००२: १४ आणि पुढे) करतात. या धातूचा मूळ अर्थ शांत करणे, थांबवणे, गप्प करणे असा होतो. त्यावरून सिद्ध झालेल्या शांती या शब्दाचा अर्थ शांतता, समाधान, गडबडीचा अभाव, विश्रांतीची भावना यांसारखा होतो, हे ध्यानात येईल. मोनियर विल्यम्सने (२००२: १०६४) देखील असाच अर्थ दिला आहे. अथर्वण परंपरेतील शांतिकर्माचा अर्थ दुष्टशक्तीविरुद्ध केले जाणारे कर्म असा होतो. शांतिकर्म केल्याने कर्त्याला शांतता, आणि वाईट गोष्टींपासून मुक्ती मिळणे अपेक्षित असते. शांतिकर्मामुळे एखाद्या देवतेचा राग शांत झाल्याने, एखाद्या पापाकरिता प्रायश्चित्त घेतले गेल्याने अथवा शत्रूने सोडलेल्या एखाद्या कृत्येचा (जीवघेण्या दुष्ट शक्तीचा) परिहार झाल्याने हा अपेक्षित असा प्रभाव उत्पन्न होतो. थोडक्यात सांगायचे, तर शांतिकर्मामुळे दुष्ट शक्तीचा नाश होतो, संकटे दूर होतात आणि त्याद्वारे कर्त्याच्या मनास शांततेची अनुभूती प्राप्त होते. केवळ अथर्ववेदाशी नव्हे तर अन्य वेदांशी संबंधित ग्रंथांमधूनही शांतिकर्माविषयी भरपूर माहिती उपलब्ध होते.

शांतिकर्माशी संबंधित असलेली अथर्ववेदातील सूक्ते शांतियुक्तानि म्हणून ओळखली जातात. दुष्ट शक्तींचा नाश हे शांतिकर्माचे मुख्य उद्दिष्ट होय. परंतु या सूक्तांचे अध्ययन केल्यास लक्षात येते की आयुष्य आणि आरोग्य यांची प्राप्ती, विजय मिळविणे, अन्नाची मुबलकता आणि सौभाग्य यांची प्राप्ती अशा इतरही अनेक कामना त्यांमध्ये व्यक्त झाल्या आहेत. कौशिकसूत्रातील वर्णनानुसार ज्यावेळी एखादी पूर्वी न घडलेली, आश्चर्यकारक, भयोत्पादक अथवा अद्भुत अशी घटना झाल्यास शांतिविधी करावा

लागतो. या विधीला अद्भुतदर्शनशांती असे म्हणतात. कौशिकसूत्राच्या तेराव्या अध्यायात (कंडिका ९३ ते १२६) अशी अद्भुत दर्शने कोणती, व ती झाली असता कोणते प्रायश्चित्त घ्यावे याचे सविस्तर वर्णन मिळते. हे प्रायश्चित्त घेतल्याने त्या अद्भुत दर्शनाचा प्रतिकार केल्यासारखे होते आणि मनुष्याला शांती प्राप्त होते.

यावरून लक्षात येते की, या विधींमुळे दुर्भाग्य किंवा वाईट भविष्यकालीन आपत्ती यांना दूर करून कर्त्याला पुन्हा आनंदाची प्राप्ती होते, असे मानले जाते. अथर्ववेदीय परंपरेत जेव्हा शांतिकर्माना महत्त्व प्राप्त झाले, तेव्हा साहजिकच असे विधी कसे करावेत याचे सविस्तर मार्गदर्शन करणारा ग्रंथ तयार होणे आवश्यक ठरले. ही गरज शांतिकल्पाने भरून काढली.

अथर्ववेदीय शांतिकल्प

शांतिकल्पामध्ये दोन अध्याय असून त्यांमध्ये क्रमशः अठरा आणि पंचवीस कंडिका आहेत. गद्य आणि पद्य अशा मिश्रस्वरूपात रचना केली आहे. पहिल्या अध्यायात गद्यापेक्षा पद्य अधिक प्रमाणात आहे. बहुतांश पद्य अनुष्टुभ् छंदातील आहे. काही वेळा असेही दिसते की रचना करताना स्वातंत्र्य घेतले असून अभिजात संस्कृतमध्ये असते तितक्या नियमबद्ध रीतीने वृत्तांचे नियम पाळलेले नाहीत. दुसऱ्या अध्यायामधील नक्षत्रदैवता मन्त्राः या भागाविषयी बोलिंग (१९०४: ९०) यांनी नोंदविले आहे की, या मंत्रांचा त्रिष्टुभ् मिसळलेला जगती छन्द आहे. अभिजात संस्कृतपेक्षा वैदिक, विशेषतः आथर्वण मंत्रांच्या, रचनेशी ही रचना अधिक मिळतीजुळती आहे. थोडक्यात, हे मंत्र प्राचीन काळातील आहेत, असे त्यांना सुचवायचे आहे.

शांतिकल्पामध्ये महाशांती हा विषय येतो. महाशांती या शब्दाचे मोडक (१९९३: १२५)यांनी "great ceremony for averting the evil effects of omens and portents" असे स्पष्टीकरण केले आहे.

पहिल्या अध्यायाच्या प्रारंभी महाशांतीची सामान्य माहिती देण्यात आली आहे. विनायकस्त्रपन या विधीने सुरुवात होते. शालकटंकट, कूष्माण्डराजपुत्र, उत्स्मृत आणि देवयजन हे चार विनायक होत. हे जेव्हा एखाद्या मनुष्याला झपाटतात, तेव्हा त्या मनुष्याला दुर्भाग्याचा सामना करावा लागतो, अशी कल्पना आहे. महाशांतिविधीचा प्रारंभदेखील म्हणूनच या विनायकांच्या पूजनाने केला गेला आहे.

शांतिकल्पातील वर्णनानुसार जेव्हा विनायक एखाद्या व्यक्तीला झपाटतात, तेव्हा तिला स्वप्नात काळे पाणी, सर्प, मुंडन केलेले अथवा जटा वाढविलेले भिक्षू, तसेच विटकरी कपडे घातलेले लोक इत्यादींचे दर्शन होते. स्वप्नात हत्तीही दिसतात, तसेच आपण हवेत गोलगोल फिरत आहोत, स्वर्गातून भूमीवर पडतो आहोत, इत्यादी भास होतात. रस्त्याने जाताना कोणीतरी आपला पाठलाग करते आहे, असे वाटते. विनायकांना प्रसन्न करण्याकरिता विशिष्ट प्रकारे त्यांचे पूजन करणे गरजेचे असते, असे अथर्वपरंपरा सांगते. त्या पद्धतीने पूजन केल्यानंतर यजमानाने ऋग्वेद अग्नीमध्ये काही आहुती द्याव्यात. शांतिकल्पामधील वर्णनानुसार एका कृतीने अन्य कृतीचा प्रतिरोध होतो, त्याप्रमाणे या विधीने दुर्भाग्याचा प्रतिरोध होतो. त्यामुळे वर्षातून किमान एकदा तरी विनायकांचे पूजन करावे.

यानंतर अठ्ठावीस नक्षत्रांच्या पूजनाचे वर्णन येते. प्रत्येक नक्षत्राकरिता आवाहनाचा स्वतंत्र मंत्र दिला आहे. तसेच त्यांच्या प्रतिमा, वर्ण, आहुतीसाठी वापरायचे द्रव्य इत्यादींचेही तपशील दिले आहेत. नक्षत्रपूजनानंतर दिक्पालांचे पूजन होते. यानंतर निर्ऋतिकर्म केले जाते. निर्ऋती या देवतेशी संबंधित या विधीचे संक्षिप्त विवरण कौशिकसूत्र (१८.१-६) आणि अथर्वपरिशिष्ट (३३.४.४) यांमध्येही सापडते. दुर्भाग्यनाशाकरिता केला जाणारा हा अथर्वपरंपरेतील एक महत्त्वाचा विधी आहे.

यानंतर शांतिकल्पामध्ये उशनस्, अङ्गिरस्, सूर्य, प्राजापत्य, सोम, केतू, बुध, शनैश्चर, आणि राहू या ग्रहांचे वर्णन येते. शांतिकल्पातील वर्णनानुसार ग्रहांनी ब्रह्मदेवाची भेट घेतली आणि यज्ञाहुतीपेकी काही हिस्सा आपल्याला मिळावा, अशी विनंती केली. त्यावेळी असे ठरले की ते नक्षत्रांमधून भ्रमण करत असताना त्यांना काही हिस्सा मिळेल. तसेच राहूला तो सूर्यासोबत अथवा चंद्रासोबत असेल तेव्हा (म्हणजे पर्वकाळी) असा हिस्सा प्राप्त होईल. ज्यावेळी एखाद्या मनुष्याच्या

जन्मनक्षत्रातून एखादा ग्रह भ्रमण करत असताना तो मनुष्य दुःख अनुभवेत, तेव्हा तो त्या ग्रहाचे पूजन करेल.

ग्रहशान्तीचा हा विधी गावाच्या अथवा राज्याच्या सीमेजवळ केला जावा. यं वहन्ति शोणकर्णाः या मंत्रापासून सुरू होणारे मंत्र म्हणून यजमानाने ग्रहांचे आवाहन करावे. ग्रहांच्या लाकडी अथवा धातूच्या प्रतिमा पश्चिमाभिमुख करून स्थापाव्यात. प्रत्येक ग्रहाकरिता अर्पण करायच्यापुष्प, वस्त्र, अनुलेपन यांचे तपशील शांतिकल्पात दिले आहेत.

महाशांतिविधीचे एकूण तीस प्रकार शांतिकल्पामध्ये दिले आहेत. हे विधी कधी आणि कोणत्याप्रकारे करावेत, याविषयीही माहिती आहे. काही प्रकारांची नावे कारणावरून दिली आहेत. जसे, अमृताशांती ही मृत्यूचे भय असताना करावी, अभयाशांती भयापासून मुक्तता मिळविण्यासाठी करावी, इत्यादी. काही प्रकारांची नावे देवतेवरून दिल्याचे दिसते. उदाहरणार्थ, ऐन्द्रीशांतीकेल्याने शत्रूवर विजय मिळतो, तर रौद्रीशांतीमुळे रोगनाश होतो. तसेच वारुणीशांतीमुळे दुष्काळाचा अंत होतो.

अथर्वपरिशिष्टांमध्ये केवळ १३ शांतींचा विचार केल्याचे दिसते. त्यांमधील सलिलाशांती आणि कापोताशांती यांसारखे काही प्रकार शांतिकल्पामध्ये सापडत नाहीत. शांतिकल्पात दिलेल्या शांतिविधींपैकी नेमका कोणता करायचा, हे ज्याच्या त्याच्या अडचणीनुसार बदलेल. त्या त्या प्रकारानुसार देवता, आवापमंत्र, शांतिविधीनंतर बांधावयाचे मणी आणि त्यावेळी म्हणायचे मंत्र हे सर्व बदलते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर निर्र्कृतिकर्मापर्यंत प्रत्येक शांतीचे विधान समानच असते. परंतु शान्तीच्या प्रकारानुसार त्यानंतरचा भाग बदलतो.

यजमानाने प्रथम नदीवरून किंवा तळ्यावरून पाणी आणावे. पूर्णमास तंत्रानुसार दोन आज्यभाग दिल्यावर शान्त्युदक तयार करावे. अथर्ववेदामधील चातनगणातील मंत्र म्हणून काही आहुती द्याव्यात. त्यानंतर सर्व दिशांना वर्तुळ काढून शान्त्युदकाचा शिंपडावे. प्रत्येक वर्तुळात एकेक दगड ठेवावा आणि वर वाळू घालावी. यावेळी शांतिगण, कृत्यादूषणगण, चातनगण, वास्तोष्पत्यगण, य्वप्रान्तिकगण इत्यादी अथर्ववेदीय गणांमधील मंत्रांचा पाठ केला जातो.

महाशांतिविधी करताना एकूण अठरा गणांचा वापर करायचा असतो. यांपैकी शेवटचे आठ गण आणि निर्र्कृतिकर्माचा अखेरचा विधी गाळून उर्वरित विधी केल्यास त्याला दशगणी शान्ती म्हटले जाते. अखेर पाकतंत्राच्या विधानाने हा विधी संपन्न होतो. यानंतर यजमानाने ब्राह्मणांना भोजन द्यावे. दक्षिणा म्हणून ब्राह्मण यजमानाने दहा गायी आणि एक बैल, वैश्य यजमानाने नांगरणीसाठी वापरला जाणारा बैल आणि परदेशी व्यापार करणाऱ्या यजमानाने घोडा द्यावा. यजमान राजा असेल, तर दक्षिणा म्हणून त्याने गाव द्यावे.

अखेरीस शांतिकल्प सांगतो की उपरोक्त प्रकारे जर यजमानाने दक्षिणा दिली, तर त्याला विधीचे संपूर्ण फल प्राप्त होते.

निष्कर्ष

अथर्वण शांतिविधींची सविस्तर माहिती देणारा शांतिकल्प हा अथर्ववेदाच्या परंपरेतील एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. भारतीय परंपरेत शांतीचे अक्षरशः हजारो प्रकार उदयाला आले आणि कालौघात त्यांचा विकास झाला. आजही भारतातील विविध प्रांतांमध्ये यांतील काही विधी केले जातात. शांतिकर्म हा अथर्ववेदातील एक महत्त्वाचा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे, कारण यांमधील विधी अन्य वैदिक परंपरांपेक्षा वेगळे असल्याचे दिसते. ज्या कारणाने असे विधी करायचे, त्यातील काही कारणे आधुनिक काळातही अस्तित्वात आहेत, तर काही आता गैरलागू ठरतील. शांतिकल्पामधून समजणारे शांतिविधी अन्य कोणत्याही ग्रंथामधून उपलब्ध होणारे नसल्याने शांतिकर्माचा सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करताना शांतिकल्पाचे महत्त्व अनन्यसाधारण मानावे लागते.

टिपा

१. पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं साङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमापदां दैवमानुषीणामथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।- कौटिलीय अर्थशास्त्र १.९.९-१०.
२. बह्वृचो हन्ति वै राष्ट्रमध्वर्युर्नाशयेत्सुतान् । छन्दोगो धननाशाय तस्मादाथर्वणो गुरुः ॥- अथर्वपरिशिष्ट २.४.३.
३. घ्नन्ति दैवोपसर्गाश्च न च देवोऽभिवर्षति । वीरास्तत्र न सूयन्ते यद्राष्ट्रमपुरोहितम् ॥- अथर्वपरिशिष्ट २.३.३.
४. शमु उपशमे । -धातुपाठ ४.९२.
५. सविस्तर माहितीसाठी पहा, क्षीरसागर (२००२: ८२ आणि पुढे).
६. अपः स्वप्ने पश्यति सर्पान्पश्यति मुण्डान्पश्यति जटिलान्पश्यति काषायवाससः पश्यति हस्तिनः पश्यत्यन्तरिक्षं स्थानं चक्रमणमिव मन्यते दिवः पवनमिव मन्यतेऽध्वानं व्रजन्मन्यते पृष्ठतो मा कश्चिदनुव्रजतीति प्रासादारोहणमन्तरिक्षात्क्रमणमिति । - शांतिकल्प १.४.५.

संदर्भग्रन्थसूची

- आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि: १७. १९३०. श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् मीमांसाकण्ठीरव-कुमारिलभट्टप्रणीत-तन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्योपेतः. पुणे: आनन्दाश्रम.
- युधिष्ठिरमीमांसक. (सम्पा. तथा अनु.) १९८७ (१९७७). मीमांसाशाबरभाष्यम् आर्षमतविमर्षिण्या हिदी-व्याख्यया सहितम्. हरयाणा: आर. एल. के. ट्रस्ट.
- Bloomfield, Maurice (ed.) 1889. "The Kaucika-Sutra of the Atharva-Veda; with extracts from the Commentaries of Darila and Kecava". Monograph. JAOS, Vol. X.
- Bloomfield, Maurice. 1975. *The Atharvaveda and the Gopatha Brahmana*. 2nd edn. Varanasi: Arsha Prakashan.
- Bolling, George Melville (ed. & tr.) 1904. "The Cantikalpa of the Atharva-Veda". *Transactions of the American Philological Association*. Vol. XXXV: 77-127.
- Bolling, George Melville (ed.) 1913. "The Cantikalpa of the Atharva-Veda". *JAOS*. Vol. XXXIII: 265-78.
- Bolling, G. M. and J. V. Negelein (eds.) 1976 (1909). *The Parisistas of the Atharvaveda*. Transcript into Devanagari by Ramkumar Rai. Varanasi: Chaukhamba Orientalia.
- Kangle, R. P. (ed. & tr.) 1960. *The Kautiliya Arthasastra: A Critical Edition with a Glossary*. Part I. Bombay: University of Bombay.
- Kshirsagar, Vinaya. 2002. *Santi Rituals in the Atharvanic Tradition*. Delhi: Pratibha Prakashan.
- Modak, B. R. 1993. *The Ancillary Literature of the Atharvaveda*. A study with special reference to the Parisistas. New Delhi: Rashtriya Veda Vidya Pratishthan.
- Monier-Williams, Monier. 2002 (1899). *A Sanskrit English Dictionary*. Etymologically and Philologically Arranged with special reference to Cognate Indo-European Languages. Corrected edn. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Vasu, Srisa Chandra (tr.) 1897. *The Astadhyayi of Panini* (Translated into English). 6 Vol.s. Benares: Panini Office.
- Vishva Bandhu, Bhimdev, Vidyanidhi and Munishvar Dev (eds.) 1990-1995 (1960-1962). *Atharvaveda (Saunaka) with the Pada-patha and Sayanacarya's Commentary*. Edited and annotated with text-comparative data from original manuscripts and other Vedic works. Parts I to IV (Fasc. I). 2nd edn. Hoshiarpur: Vishveshvaranand Vedic Research Institute.

Vishva Bandhu, Bhīmdev, Munishvar Dev and Virendra (eds.) 2008 (1964). *Atharvaveda (Saunaka) with the Pada-patha and Sayanacarya's Commentary*. Edited and annotated with text-comparative data from original manuscripts and other Vedic works. Part IV (Fasciculus II). 2nd edn. Hoshiarpur: Vishveshvaranand Vedic Research Institute.

Mahratta